

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

4. ՂՈՐԱՆՅԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

հտազոտելով Սևանի ավազանում սփռված քրիստոնեական շրջանի հուշարձանները, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը ԺԹ դարի յոթանասնական թվականներին հայտնաբերեց սեպածե գրություններ՝ փորագրված ժայռերի վրա: Նա հայտնեց այդ մասին գիտնականներ Մ. Նիկողոսյան և Բ. Պատկանյանին, ուղարկելով նրանց իր հայտնաբերած արձանագրությունների մանրամասն նկարագրությունը: Անուհետև սեպածե գրություններ գտնվեցին Արագածի շրջակայքում և Արարատյան դաշտում: Այդպիսով, շնորհիվ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի ջանքերին, գիտական աշխարհը իմացավ, որ Արևելյան Հայաստանի սահմաններում գտնվում են սեպածե արձանագրություններ: Նրանց վերծանությունը զգալի է ցին Նիկողոսյան, Պատկանյանը, Խախանյանը, արտասահմանյան գիտնականներ Սիեսը, Մարգվարդը և ուրիշները: Պարզվեց, որ արձանագրությունների հեղինակներն են Ուրարտուի թագավորները, որոնք պատերազմներ են վարել Հարավային Անդրկովկասում: Անցած դարի իննստնական թվականներին Նիկողոսյան հրապարակեց «Սեպածե արձանագրությունները Անդրկովկասում» իր աշխատությունը: Երևացին տարատալան արձանագրություններին նվիրված մի շարք աշխատություններ: 1913 թվականին Բ. Տուրանը «Հին Արևելքի պատմությունը» գրքում նշեց այն մեծ նշանակությունը, որ ունեցել է Ուրարտուի մշակույթը Կովկասի և Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջանների համար:

Սակայն տարատալան արձանագրությունների և տարատալան պատմության բաղմա-

կողմանի ուսումնասիրությունն սկսվեց միայն սովետական կարգերի ժամանակ: Սովետական հեղինակավոր գիտնականների գրչին են պատկանում մի շարք փայլուն հետազոտություններ՝ նվիրված Ուրարտուի պատմությանը, մշակույթին և լեզվին: Գրիգոր Հափանցյանին են պատկանում Ուրարտուի պատմությանը նվիրված սուլար հետազոտությունը, ինչպես և մի քանի այլ աշխատություններ: Ս. Մ. Դյակոնովը հրապարակել է ասորեստանյան և բաբելոնյան աղբյուրների տեղեկությունները Ուրարտուի մասին: Առաջ են տարվում ուրարտական կենտրոնների պեղումները, այն կենտրոնների, որոնք հիշատակվում են Հայկական ՍՍՌ-ի սահմաններում գտնված արձանագրություններում: Հայտնաբերվեցին մեր երկրի հնագույն պատմությանը վերաբերող այնպիսի նյութեր, որոնց տառմասիրումը նոր լույս է սփռում մեր պատմության վրա: Ուրարտագիտությունը հարստացավ և շարունակում է հարստանալ մեր գիտնականների կարևոր աշխատություններով: Այդ աշխատությունների շարքում ականավոր տեղ են զբաղեցնում Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Բորիս Պիոտրովսկու ուսումնասիրությունները Ուրարտուի պատմության և մշակույթի մասին: Հենվելով պատմական և հնագիտական բնագավառներում ձեռք բերված նորագույն տվյալների վրա, պրոֆ. Բ. Պիոտրովսկին ապացուցում է, որ հայ ժողովրդի պատմության ուրարտական շրջանը եղել է ստրկատիրական շրջան: Պատմական գիտությունների Դոկտոր Ս. Երևանցյանը, ուսումնասիրելով մեր պատմության Արատալայան շրջանը, հայտնում է այն միտքը, որ

այդ շրջանը նույնպես ստրկատիրական շրջան է եղել:

Բայց տրո՞ւք էին ուրարտացիները: Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում երևացին նրանք մեր երկրում, ե՞րբ և ի՞նչպես կառուցեցին նրանք այն լայնանիստ և ամուր շինությունները, որոնց շուրջը մեր գիտնականները կատարում են իրենց մանրազնին հետազոտությունները:

Մեր թվագրությունից առաջ երկրորդ հազարամյակի կեսերին, Վանա ծովակի շուրջը տարածվող լեռնոտ աշխարհում ապրում էին մանր ցեղեր, որոնք ժամանակի ընթացքում միացան ավելի խոշոր և ավելի ուժեղ ցեղերի հետ: Այդ ցեղերը կազմակերպեցին մի հզոր պետություն, որ կոչվում էր Ուրարտու: Ուրարտուի կենտրոնն էր Տուսպան՝ այժմյան Վանը: Ուրարտուն իր հզորության գագաթնակետին հասավ մեր թվագրությունից առաջ ութերորդ դարի կեսերին: Ուրարտական թագավորները հաջող արշավանքներ էին կատարում դեպի հարևան երկրները: Հաղթված երկրներից ուրարտացիները դուրս էին բերում բազմահազար զինվորներ և հարուստ ավար: Գերիների և ավարի մասին հպարտորեն խոսում են Ուրարտուի աշխարհակալ թագավորները իրենց արձանագրություններում: Միաժամանակ նրանք խոսում են և այն շինարարության մասին, որ ծավալեցին նվաճված երկրներում իրենց կարիքների համար:

Ուրարտացիներին հրապուրեցին մանավանդ Արարատյան դաշտը, երկրագործության և այգեգործության այդ հնագույն օրանը, Սևանի ավազանի և Հարավային Անդրկովկասի արտոնները: Ուրարտացիների համար մեծ նշանակություն ունեին նաև Հայաստանի պղնձով հարուստ լեռները:

Ուրարտացիները իրենց նվաճած երկրներում ծավալում են խոշոր շինարարություն: Կառուցվում էին խոշոր բերդեր և ամրոցներ, որտեղ ապրում էր ուրարտական փոխարքան, որն իր ձեռքի տակ տներ զգալի զինվորական ուժ՝ կանխելու համար ամեն մի ապստամբական շարժում: Բերդերին կից կամ նրանցից ոչ հեռու և նրանց հովանու տակ գտնվում էր ուրարտական տիրապետության տնտեսական կենտրոնը, ուր կուտակվում էին նվաճված զավառներից արտահանվող աուրքերը:

Այդ կենտրոններից ամենահինը և ամենախոշորը հարավային Անդրկովկասում հանդիսանում էր Իրիբունի կամ Երեբունի քաղաքը, որի ավերակները գտնվում են Երեվանի հարավ-արևելյան ծայրամասում և հայտնի էին Արին-բերդ անվան տակ: Դեռ 1893 թվականին Մ. Նիկոլսկին հրապարակեց Արին-բերդում գտնված մի արձանա-

գրության թարգմանությունը: Նա պատկանում էր Մենուայի որդի Արգիշտի թագավորին: Արգիշտին ասում է, որ կառուցել է «այս բերդը այս տասը հազար քարերից»: Բայց բերդի սիստեմատիկ և հետևողական պեղումներն սկսվեցին միայն 1950 թվականին, երբ ճարտարապետ Կոստանդին Հովհաննիսյանը Արին-բերդում հայտնաբերեց երկու նոր արձանագրություն: Նրանցից մեկը պատմում է Երեբունի բերդի կառուցման մասին: Երեբունին հիմնվել էր «հարեկելու թշնամի երկրները և երկիր Ուրարտուն մեծարելու համար»:

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ.— Թեյշեբախեի արխիվից մի տախտակ սեպածե արձանագրությունով

Արին-բերդում ծավալվեցին զիտահետազոտական աշխատանքներ ճարտարապետ Կ. Հովհաննիսյանի, պրոֆ. Բ. Պիոտրովսկու և Մոսկվայի Պուշկինի անվան թանգարանի աշխատակիցների մասնակցությամբ: Պեղումները հայտնաբերեցին մի շարք շինություններ, որոնք պալատի և տաճարի բնույթ ունեն: Երկրպագություններից մեկը ունի հարուստ տրամակառուցություն: Նկարների վրա ներկայացված են սրբազան ծառեր: Մի նկարի վրա նախապես պատկերված է առյուծի հագած, սև գլխարկով, կանգնած է առյուծի վրա: Պեղվել է մի մեծ սյունազարդ դահլիճ: Սյունների թիվը դահլիճում հասնում է երեսունի: Ընթացիկ տարվա պեղումների ժամանակ բացվեց «Սուսի» կոչված տաճա-

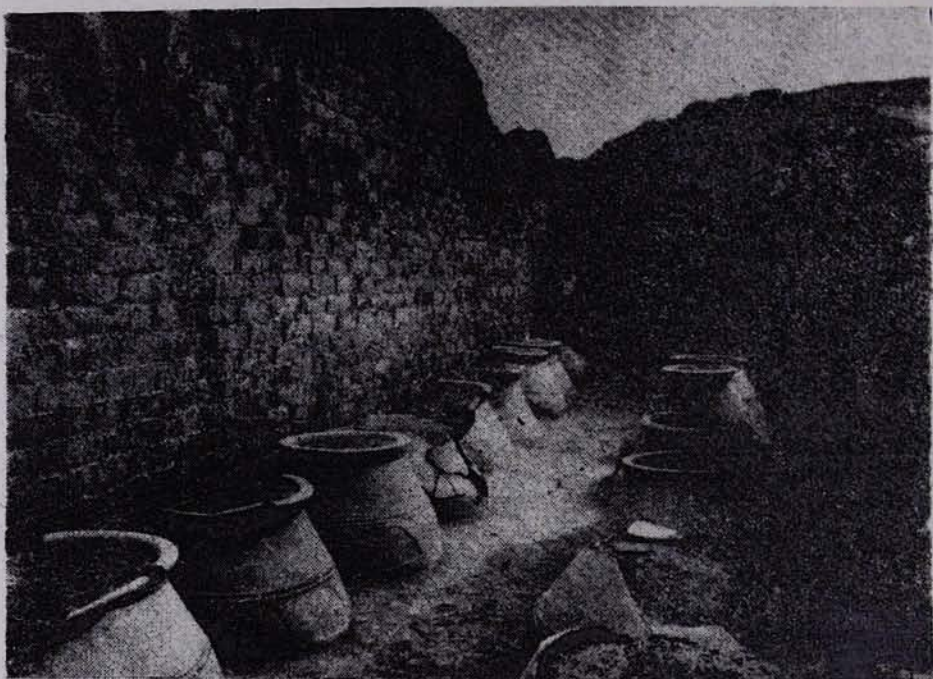
րը: Մուտքի մոտ, երկու կողմերում, պատի վրա գտնված են միևնույն բովանդակությամբ ունեցող երկու արձանագրություններ, որոնք վկայում են, որ տաճարը կառուցել է մենուայի որդի Արգիշտի Ա թագավորը:

Երեբունի կառուցման մասին խոսում է, բացի տեղում հայտնաբերված արձանագրությունից, նաև խորխորի հայտնի արձանագրությունը: Այդ արձանագրության մեջ Արգիշտի Ա-ը պատմում է Երեբունի բերդի կառուցման մասին, հայտնելով, որ նա Հյուսիսային Սիրիայից այնտեղ է տեղափոխել 6600 զորի:

կորցրեցին իրենց վաղեմի նշանակությունը մեր թվագրությունից առաջ Ը դարի վերջերում:

Ուրարտական պետությունը ցնցվեց մի մեծ ապստամբության պատճառով:

Ապստամբությունը թեև ճնշվեց, բայց ուրարտական թագավորները փոխեցին նվաճված երկրների կառավարման ձևը: Սարգուրիի որդի Ռուսան վերացրեց խոշոր փոխարքայությունները: Նա կազմեց փոքր վարչական տնտեսական կենտրոններ: Այդ շրջանում Երեբունի դինվորական ամրոցը և Արգիշտիխինիլի տնտեսական կենտրոնը կորցրեցին իրենց վաղեմի դիրքը:

ԿԱՐՄԻՐ ԲՆՈՒՐ.— Գինու պահեստը

Երեբունին ուներ դինվորական-վարչական նշանակություն: Այն ժամանակ տնտեսական կենտրոն էր հանդիսանում ուրարտացիների համար Արգիշտիխինիլի քաղաքը: Նրա ավերակները գտնում են Արմավիր բլրի վրա, Հոկտեմբերյանի շրջանի Արմավիր դոլդի մոտ: Ուրարտական այդ կենտրոնը ուներ հսկայական նշանակություն: Այդ մասին են խոսում Արմավիրում գտնված բազմաթիվ արձանագրությունները:

Ուրարտացիների տիրապետության հնագույն կենտրոնները Հարավային Անդրկովկասում՝ Երեբունին և Արգիշտիխինիլին

Հանդես եկան ուրարտական տիրապետության նոր կենտրոններ, օրինակ՝ նշանավոր Թեյշեբաինի բերդը, որի ավերակները գտնվում են Երևանի շրջակայքում և հայտնի են Կարմիր բլուր անվան տակ:

Կարմիր բլրի պեղումները ակավեցին 1939 թվականին, երբ բլրի վերին շերտում գտնվեցին Արգիշտիի որդի Ռուսա թագավորի արձանագրության մասերը:

Պեղումները կատարվում են Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների ակադեմիայի Լենին-գրադի էրմիտաժի միջոցներով պրոֆ. Պյոտրովսկու անմիջական ղեկավարությամբ:

Պեղումները ամօքցին՝ և շարունակում են տալ շատ հարուստ նյութեր, որոնք հնարավորություն են տալիս ուսումնասիրելու հին ուրարտական մշակույթը և ուրարտացիների կապերը հին Արևելքի երկրների՝ Ասորեստանի, Եգիպտոսի, նաև սկյութացիների հետ, որոնք ապրում էին Հյուսիսային Կովկասում և մերձսևեծովյան շրջաններում:

Բերդը կառուցվել է է դարի կեսերում մեր թվագրությունից առաջ և պատերազմի աստուծոտ անտունով անվանվել է Թեյշեբախի: Այդպես, Հրապառնի ավին բարձրացավ ուրարտական տիրապետության վարչական ու տնտեսական նոր կենտրոնը: Նրա կարևորությունը ընդգծում է Ռուսա Բ-ի արձանագրությունը, որ գտնվել է Զվարթնոցում և պահվում է այժմ Ս. Հռիփսիմի տաճարում: Իր արձանագրության մեջ Ռուսան պատմում է այն աշխատանքների մասին, որ նա ձեռնարկել էր բերդի շրջակայքը բարեկարգելու համար, տնկել է այգիներ, անց է կացրել ջրանցքներ:

Թեյշեբախին ապրում էր ուրույն կյանքով: Անդրկովկասի հեռավոր վայրերից, Արարատյան դաշտից և երկրի լեռնային մասերից այստեղ էին բերվում տրաքտացիների կողմից գանձվող հարկերը: Անընդհատ հոսանքով Թեյշեբախի էին մտնում ցորենը, գարին, միրգը, խաղողը, բուրգը, կաշիները, ալն ամենը, ինչ արտադրում էր նվաճված երկրների ազգաբնակչությունը: Տեղ հասած մթերքները վերամշակվում էին ամրոցի բազմաթիվ արհեստանոցներում, պահվում էին ամբարներում և այնուհետև բեռներով ուղարկվում Ուրարտուի կենտրոնը՝ Տուշպա:

Կարմիր բլրի պահեստներում հայտնաբերված են ահագին քանակությամբ հացահատիկ և պտուղներ: Առաջին տարիների պեղումների ժամանակ գտնվեցին սալոր, խնձորներ, նուռ և խաղող: Հետագա պեղումների ժամանակ, հայտնաբերվեցին նաև սերկևիլ և կեռաս: Շատ հետաքրքիր տեսարան են ներկայացնում գինու պահեստները: Գինին պահվում էր մեծ կարասների մեջ: Ամեն մի կարասի վրա դրոշմված է գինու քանակը: Կարասում պահվում էր մոտ հազար լիտր գինի:

Թեյշեբախիում պահվում էին ոչ միայն մթերքները: Այստեղ գտնվել են հին ուրարտական արվեստի հիմնային նմուշներ: Կարասներից մեկում շարված էին 97 բրոնզյա թասեր: Ամեն մեկի վրա փորագրված է թագավորի անունը՝ Արգիշտի, Սարգուրի, Ռուսա: Նրանց անունները դրոշմված են և բրոնզյա վահանների վրա, որ գտնվել են պահեստներում: Արգիշտի Ա-ի և Սարգուրի

Բ-ի անուններն են կրում բրոնզյա կապարձները: Կապարձների վրա դրոշմված են ռազմական կառքերի և ձիավորների նկարներ: Կարմիր բլրում գտնված մյուս իրերը՝ բրոնզյա սաղավարտը, երկաթե սուրը, վերջապես ռազմական ձիու հարուստ սարքերը թույլ են տալիս գրեթե լրիվ գաղափար կազմելու ուրարտական թագավորների և ընդհանրապես զինվորականների ռազմական հանդերձանքի մասին:

Ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, միջնաբերդի շրջակայքում գտնվում էր քաղաքը իր երկար և լայն փողոցներով: Նրանց երկարությամբ դետեղված էին բնակելի թաղերը: Թեյշեբախիի ազգաբնակչությունը իր պարենն ստանում էր պետությունից: Բնակարաններին կից չկան մթերք պահելու շենքեր, չկան և անասուն պահելու հարմարություններ: «Երևի այն քաղաքում, — ասում է պրոֆ. Բ. Պիտտրովսկին, — 15 տարուց ի վեր պարապում է Կարմիր բլրի պեղումներով, — ապրում էին ուրարտական զինվորները իրենց ընտանիքներով և ռազմաթիվ արհեստավորները, որոնք աշխատում էին միջնաբերդի արհեստանոցներում, երկրագործները, որոնք մշակում էին պետական դաշտերը և այգիները: Բնական է, որ բնակիչների այդ մասը կախում ունեին ուրարտական պետական իշխանությունից և պարեն էին ստանում պետությունից: Կարմիր բլրը հին արևելյան ստրկատիրական հասարակության տիպիկ քաղաքային ավան էր»:

Մեր թվագրությունից առաջ Ը դարում Ուրարտուն սկսեց թուլանալ: Ապստամբությունների հետևանքով խախտվել էր նրա երբեմնի զինվորական հզորությունը: Ասորեստանը՝ Ուրարտուի մշտական ախոյանը, առաջին մահացու հարվածը հասցրեց Ուրարտուին: Ասորեստանի Սարգոն թագավորը արյունալի ճակատամարտում ջարդեց ուրարտական զորքը, կողոպտեց մայրաքաղաքը: «Երբ թագավորը իմացավ իր զորքերի պարտության մասին, — հեղինակը ասում է՝ Ասորեստանի Սարգոն թագավորը իր հաղթանակի առթիվ փորագրված արձանագրությունների մեջ, — նրա սիրտը դողաց հափց, ինչպես թռչունի սիրտը, որ փախչում է արծիվից»:

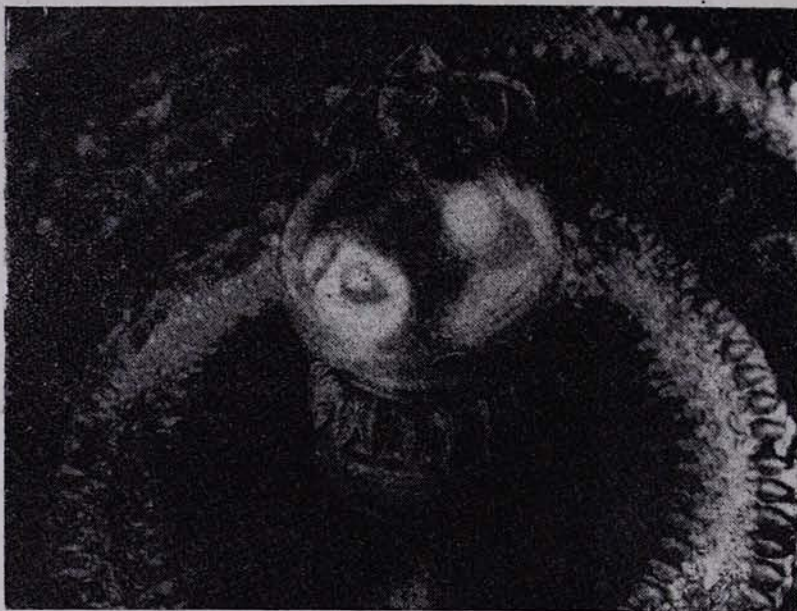
Հյուսիսից Ուրարտուին սպառնում էին սկյութացիները: Ուրարտուի տնտեսական և քաղաքական անկման օրերին սկյութացիները, դաշնակցած Անդրկովկասի այլ ցեղերի հետ, երևացին Թեյշեբախիի մոտ:

— Սկյութացիների հարձակմանը, — ասում է պրոֆ. Պիտտրովսկին, — նախորդե-

ցին մի շարք պատրաստություններ ամրոցի ներսում: Երբ սկսվեց տագնապը, դարբասներից գլխավորը շարվեց քարերով և փակվեց: Պեղելով Թեյշեբախին, մենք գտանք դարբասը փակված վիճակում: Այդ կողմից պաշարվածները ապահով էին: Իրենց լքատեաների միջոցով այդ մասին գիտեին, երևի, և սկսվեցին: Նրանք չմոտեցան փակված դարբասին: Իրենց հարվածները նրանք ուղղեցին դեպի հյուսիս-արևմտյան դարբասը, որի մոտքը փակված չէ: Այդ մասին են վկայում սկսված քաղաքի նեոտերը, որ գտնվել են այդ դարբասի պարիսպների տակ:

Ամբարներից մեկում 1954 թվականին գտնվեցին մարդկանց 14 այրված կմախքներ: Ոսկորների մեջ կային զանազան իրեր, ի միջի այլոց հրաշալի ոսկե ապարանջան՝ զարդարված առյուծի գլուխներով: Հարձակումից և հրդեհից նկուղում ապաստանողները պատկանում էին, երևի, ամրոցի բարձր դասակարգին, որի մասին է ասում շքեղ ապարանջանը:

1956 թվականի պեղումները կատարվեցին ճիշտ այն դարբասի շուրջը, ուր տրոշվեց Թեյշեբախիի ճակատագիրը: Գտնվեցին սկսված քաղաքի նեոտեր և ուրիշ իրեր: Նրանց թվում է ինչ որ ամանի արծաթյա

ԿԱՐՄԻՐ ԲՆԻՐ.— Արծաթե ամանի կափարիչը վրան ամրացված ոսկեծուլլ նուռով

Մինչդեռ սկսված քաղաքի զինվորները գրոհում և խորտակում էին ամրոցի մոտքը, միջնաբերդում ծագեց հսկայական հրդեհ: Դժվար է ասել, թե ո՞վ առաջացրեց հրդեհը—հարձակում գործող զինվորները, թե՞ ներսում փակված ստրուկները, որոնք անհամբեր սպասում էին հաղթողներին: Համենայն դեպս մենք ունենք հրդեհի ավերակները: Ավերակների մեջ գտնվեցին մարդկանց և անասունների այրված սակորներ: Հրդեհի ժամանակ դահլիճների ծանր ծածկը փլվել է ու իր տակ թաղել մարդկանց և անասուններին: Նրանց կմախքները և ուրիշ շատ իրեր դարբերով մնացել են հողի հաստ շերտերի տակ և հայտնաբերվեցին միայն պեղումների ժամանակ:

Կափարիչը, զարդարված ոսկե շերտերով, Կափարիչի գլխին ամրացված է ոսկեծուլլ մի նուռ: Ուրարտական արվեստի այդ հիանալի նմուշը կրում է Արգիշտի Ա-ի արձանագրությունը: Միաժամանակ գտնվել են Սարգուրի Բ-ի վահանը և երեք սաղավարտներ: Նրանցից մեկի վրա, ճակատի մասում, դրոշմված են ձիավոր խմբերի նկարներ:

Շատ հետաքրքիր է և ուշադրավ, որ Թեյշեբախին ունեցել է տնտեսական արխիվ, նման այն արխիվներին, որ պահվում էին Ասորեստանի և Բաբելոնի քաղաքներում: Կավե տախտակները, որ գտնվել են պեղված ավերակների մեջ, պարունակում են սեպագծով գրություններ, որոնք խոսում են առօրյա կյանքի զանազան դեպքերի մասին:

Տախտակներից մեկը պատմում է, որ հրաման է տրված ուղարկել շորս արհեստավոր, մեկ ձի պարենով և եզներ: Մյուսների վրա գրված է, որ ստացված են կաշիներ և բուրդ: Մի ուրիշ տախտակի արձանագրությունը խոսում է խաղողի այգիների մասին: Թեյլերախին ընկավ սկյուծացիների հարվածների տակ մեր թվագրությունը անաշտ դարձրեցին: Նույն վիճակը տեսնում եմ Ուրարտուն և տնտեսական մյուս կենտրոնները:

Ուրարտուի սահմաններում, այդ մի ժամանակ ուժեղ պետության ավերակների վրա, կազմվեցին ցեղերի նոր խմբավորումներ: Ուրարտուի անկումից հետո կատարվեց հայ ժողովրդի կազմավորումը: Ուրարտուի ավերակների վրա ստեղծվեց հայկական առաջին պետությունը:

Ժողովուրդն իր մշակույթը ստեղծագործելու առաջին պահին լայն կերպով օգտագործեց ուրարտական մշակույթի ժառանգությունը: Ուրարտական ազդեցությունը առանձնապես արտահայտվել է հայկական ճարտարապետական բնագավառում: Այդ ուղղությամբ կարևոր հետազոտություններ է կատարել ճարտարապետ Կոստանդին Հովհաննիսյանը: Նա նշում է, օրինակ,

հայկական ժայռափոր և ուրարտական նույնպիսի կառուցվածքները, ուրարտական ստիլաների և հայկական խաչքարերի միջև եղած ընդհանրությունները:

Ուրարտուն խոշոր ստրկատիրական պետություն էր: Նրա սահմաններում և նրա փլատակների վրա, կատարվեց, ինչպես ասացինք, հայ ժողովրդի կազմավորման երկարատև պրոցեսը և ապա ստեղծվեց առաջին հայ պետությունը: Բայց մեր տեղեկությունները հայկական պետության սկզբնական շրջանի մասին, ինչպես և ավելի վաղ շրջանների մասին, դեռ սահմանափակ են: Պատմական գիտությունների դեկտոր Բարգեն Առաքելյանի ղեկավարությամբ Գառնիում կատարված պեղումները հայտնաբերել են հին արվեստի նմուշներ և նյութեր էն տալիս մեր թվագրությանը նախորդող վերջին դարերի և մեր թվագրությունից հետո առաջին երեք դարերի մասին:

Արտաշես Ա-ի և ավելի վաղ շրջանների հուշարձանների ուսումնասիրումը կլրացնեն այն բացերը, որ կան մեր գիտելիքներում ուրարտական պետության անկման և հայկական պետության կազմավորման դարաշրջանների պատմության բնագավառում:

